

Erdemlerin Tasavvuru ve Tanımı: Taşköprizade'nin Erdem Şemaları

Mustakim Arıcı

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
mustakimarici@gmail.com

Öz

Ahlak felsefesinin bir disiplin olması yönündeki en önemli adımlardan biri, kendine ait bir terminoloji geliştirmesidir. Aristoteles ile başlayan bu süreç, onun Yeni-Eflatuncu şarihleri ile devam etmişti. *Nikomakhos*'un ve benzer bazı Yunanca eserlerin Arapçaya çevrilmesi ile bu terminoloji İslam dünyasına intikal etti. Kindi (ö. 866) ve Farabi'den (ö. 950) sonra bu terminolojiye önemli bir katkı sağlamış olan İbn Sina (ö. 1037), İbn Miskeveyh (ö. 1030) ve Gazzali'nin (ö. 1111), özellikle ahlak felsefesinin erdemler ve erdemsizliklerle ilgili kavramların alanını daha da genişletmesi, felsefi ahlak düşüncesine bir zenginlik kazandırdı. Daha sonraki ahlak felsefesi çalışmaları bu kavram dağarcığına kısmi de olsa katkılar yaptı. Bu katkı sahiplerinden biri de *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* adlı eserinde, ilgili terminolojiye, erdemsizlikler çerçevesinde birtakım teklifler sunan Ahmed Taşköprizade'dir (ö. 1561). Bu makalede, klasik İslam ahlak literatüründe yer alan erdemsizlik hâlleriyle ilgili bazı tartışmalar üzerinde durarak Taşköprizade'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de ortaya koyduğu ikincil erdemlere ve erdemsizliklere değiniyoruz ve bunları tablolar hâlinde İbn Sina ve Gazzali'deki kavramlar ile mukayese ediyoruz.

Anahtar kelimeler: Aristoteles, İbn Sina, Gazzali, Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, ahlak, erdemler, erdemsizlikler.

Giriş

İSLAM AHLAK DÜŞÜNCESİNİN temel kaynakları olan Kur'an'da ve bilhassa hadislerde çok sayıda erdem ve erdem-sizlikten bahsedilmiş olmakla birlikte,¹ bunların sistematik bir içeriğe ve hiyerarşik bir anlatıma konu edildiğini söylemek mümkün değildir.² İslam ahlak düşüncesinin felsefi kaynaklarına bakıldığında ise, bilhassa Yunan felsefesinden Arapçaya yapılan çeviriler arasında, Aristoteles'in *Nikomakhos*'unun sistematik bir erdemler anlayışı sunduğu görülecektir. Galen'in (ö. ykl. 200) Yunanca aslı kaybolan ve Arapça muhtasar bir şekli bize ulaşan ve Eflatun ile Aristoteles'in psikoloji ve ahlak görüşlerini uzlaştırmaya çalıştığı *Peri Ethon* adlı eseri, İslam filozoflarının psikoloji ve ahlak konusundaki yaklaşımlarının temelini teşkil ettiği gibi, onların erdemler anlayışını da derinden etkilemişti. Bilhassa Galen'in, nefsin üç gücüne karşılık gelen ve adaletin bunların uyumu veya dengesi olduğu hikmet, şecaat ve iffet şeklindeki temel erdem tablosu, İslam ahlak düşüncesinde belirleyici bir konuma sahip oldu.³ İslam ahlak filozoflarının erdemler ahlakına bakışı, sistematik ve hiyerarşik bir yapı sunan Aristotelesçi-Galenci yaklaşımı bir iskelet olarak alıp, bunu nasların (Kur'an ve hadisler) belirlediği çerçeveye uyumlu hâle getirmek şeklinde oldu.

Düşünceleri ve eserleriyle sadece XVI. yüzyıl Osmanlı ilim çevrelerinde değil, sonraki yüzyıllarda, bilhassa ilimler tasnifi ve bibliyografya alanındaki başyapıtı olan *Miftâhu's-saâde ve misbâhü's-siyâde* ve kendi dönemine kadarki Osmanlı ulemasının biyografilerini konu alan *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* ile önemli tesirleri olan Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed b. Mustafa b. Halil Taşköprizade (ö. 1561), aynı zamanda nazari düşünce ve felsefenin birçok dalında eserler kaleme almış önde gelen bir düşünürdür. Farklı hacimlerde eserler kaleme aldığı pratik felsefe (*el-hikmetü'l-ameliyye*) alanında Taşköprizade'nin en önemli eseri, Adududdin İcî'nin (ö. 1355) *el-Ahlâku'l-Adudiyye*

1 Bu makalenin kısa hâli 15-17 Eylül 2014 tarihinde düzenlenen XVII. Türk Tarih Kongresi'nde bir tebliğ olarak sunulmuştur. Makaleyi okuyarak tashihlerde bulunan ve ayrıca bazı kaynakların temininde yardımcı olan Dr. Hümeyra Özturan'a teşekkür ediyorum.

2 Mehmet Görmez, "Ahlâk ve Hadis," *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 577-78.

3 Macid Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 95-97.

adlı risalesine yazdığı *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* isimli şerhtir.⁴ Taşköprizade'nin bu alandaki görüşlerini takip edeceğimiz başka eserleri de vardır: *Risâle fî Beyâni esrâri'l-hilâfeti'l-insâniyye ve's-saltanati'l-ma'neviyye* ve *Risâle fî fazli/fâzileti mekârimi'l-ahlâk*.⁵ Bunlara ilaveten ahlak ve siyaset düşüncesi ile ilgili meselelerde dikkate değer başka bir kaynak da yukarıda zikredilen *Miftâhu's-saâde*'dir. Özellikle *Miftâhu's-saâde*'nin "Âdâb" başlığı altındaki birçok bölüm, fıkıh-ahlak ilişkisi ve tasavvufî ahlak anlayışı bakımından önemlidir.

Bu makalede Aristoteles'ten İbn Miskeveyh'e (ö. 1030) kadar erdemler ahlakı ilgili düşüncelere genel olarak değinildikten sonra Taşköprizade'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduğu ikincil erdemlerin erdemsizlikleri konusundaki düşünceleri tartışılıp onun bu alandaki öncülerine işaret edilecek ve özellikle İbn Sina (ö. 1037) ve Gazzali (ö. 1111) ile mukayesesi tablolar hâlinde ortaya konulacaktır. Ayrıca, erdemlerin kavramlaştırılması (*tasavvur*) ve tanımlanması (*tahdîd*), Aristotelesçi-Galenci erdemler ahlakının naslara başvurularak açıklanması, bazı erdemlerin ifrat ve tefritlerine dair literatürdeki tartışmalar da ele alınacaktır.

Aristoteles'ten İbn Miskeveyh'e Erdemler Ahlakı

İslam felsefe literatüründe erdemlerin (*fazilet/fezâil*) itidal teorisinin ekseninde ele alındığı bilinmektedir. Erdemler ve erdemsizlikler (*rezîlet/rezâil*), üç temel erdem olan hikmet, iffet, şecaat ve bunların bir bileşkesi hâlindeki adaletten oluşan erdem anlayışı ile ilk üç erdemden ifrat ve tefritleri olan erdemsizliklerden müteşekkil olup, ikincil derecedeki erdemler ve onların ifrat ve tefritleri, tamamlayıcı unsurlar olarak takdim edilmekteydi. Diğer taraftan, Yahya ibn Adî (ö. 973) gibi bazı filozoflar, bu Aristocu itidal nazariyesinden ziyade erdemler ve zıtları olan erdemsizlikler şeklindeki Stoacı anlayışı savunmaktaydı.

⁴ Bu eserin tahkiki metni ve çevirisi için bkz. Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, thk. Elzem İçöz, Mustakim Arıcı, çev. Mustakim Arıcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014).

⁵ Bu eserlerin yazma nüshaları için bkz. Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 14-15.

Ahlak eserlerinde erdemsizlikler konusu iki temel başlıkta ele alınmaktaydı. İlk olarak erdem ile ilişkisi çerçevesinde erdemsizliklerin, nefsin hangi güçleriyle bağlantılı olduğu, miktarı ve tanımlanma şekilleri üzerinde durulmaktaydı. Nasiruddin Tusi (ö. 1274) ve Adududdin İcî gibi müelliflerin nazari ahlak adını verdikleri bu bölümde erdemsizliklerin bir kavram (*tasavvur*) olarak ne oldukları ile nasıl tanımlandıkları (*hadd*) hususu ön plana çıkmaktaydı. Ayrıca, erdemlerin nitelik yönünden sapkınlık (*redâetü'l-keyfiyye*) hâlleri olan erdemsizlikler ele alınmaktaydı.

Nefsani hastalıklar olarak görülen bir alan olması hasebiyle de erdemsizliklere ahlak eserlerinde geniş bir yer ayrılmaktaydı. Bu çerçevede, ahlak-tıp ilişkisi, özel anlamda da ahlaki/psikolojik hastalıklar ve tedavi yolları disiplinlerarası bir konu olarak ele alınmaktaydı. Bu mesele, örneğin, Tusi ve İcî'nin eserlerinde nazari ahlak tartışmasından sonra "huyların nasıl korunacağı (*hıfzu'l-ahlâk*)" bölümünde işlenmekteydi. Bu bölümdeki temel mesele iyi huyların nasıl korunacağı ve kötü huyların sebepleri ve tedavi yollarıdır. Erdemsizlikler hastalık olarak görüldüğü ve kabul edildiğinde mesele bir başka ekseninde ele alınmakta, ve bu durumda tabip-filozofların öncülük ettiği ruhani tıp (*et-tıbbu'r-rûhânî*) eserleri – Tusi ve İcî'nin eserlerine göre- daha açıklayıcı bir mahiyet arz etmekteydi. Erdemsizliklerin nefsanî/kalbi hastalıklar olarak kabul edildiği *İhyâu ulûmi'd-dîn* gibi eserlerde ise, probleme bir de tasavvufî perspektif eklenmekteydi.

Biz bu makalede, erdemsizliklerle ilgili bu ikinci meseleyi değil, insan nefsinin (*en-nefsü'n-nâtıka*) güçlerinin temel ve ikincil erdemsizliklerinin belirlenmesi, bunların kavramlaştırılması ve bu kavramların tanımlanması konuları üzerinde duracağız. Dolayısıyla, ister erdemsizlik, ister nefsanî hastalık olarak ele alınsın, bunların ne olduğunun belirlenmesi öncelikli bir mesele olarak durmaktadır. Bu kavramsallaştırma ve tanım çabası, yani kapsamına aldığı meselelerin terminolojik alt yapısını tayin etme, ahlakın bir ilim olarak görüldüğünün en önemli göstergesidir. Erdemler ve erdemsizliklerin mahiyeti meselesi Aristoteles öncesinde "Şecaat nedir?" "Ölçülülük nedir?" gibi sorularla, Sokratik diyaloglarda erdemlerin belirlenmesi ve tanımlanması çerçevesinde tartışılmış ve araştırılmıştı. Bu soruşturma, aynı zamanda nihai gaye olan mutluluğun ne olduğu sorusuna verilen cevabı rasyonel bir temele oturtma gayretiydi. Bazı araştırmacılara göre, bu sorulara özellikle Platon'un ilk dönem diyaloglarında verilen yanıtlardaki belirsizlik

Devlet'in II. Bölümünden itibaren daha belirginleşmekteydi.⁶ Ayrıca insani erdemler ile bunların toplumsal boyutu, yani erdemlerin devletin sınıflarındaki tezahürleri de *Devlet*'te tartışılan meseleler arasındadır. Bu tür kavramların açık tanımlarını ortaya koymaya yönelik büyük bir teşebbüs Aristoteles tarafından yapılmıştı. Aristoteles'e göre, konusu insan nefsinin değişkenlik özelliği olan iradi fiilleri olduğu için "theoretike" alanında sayılmayan ahlak, pratik bir bilgi alanıydı.⁷ Nesnesi "olduğundan başka türlü olması mümkün olmayan," zorunlu olan, ezeli-ebedî şey olan teorik bilimin hedefi kanıtlamadır. Buna karşılık, "olduğundan başka türlü olması mümkün olanı" konu alan araştırma ancak, yaklaşık olanı, kabataslak olanı arayabilir. Bu alanın araştırmacısı ancak bir ölçüde kesinliğe ulaşabilir. Teorik araştırma, ilk ilkelere hareket ederek onlardan sonuçlar çıkarır. Pratik araştırma ise sonuçlardan hareket ederek onların ilkelerine gitmeye çalışır.⁸ Bu durumda *episteme praktike*, teorik bir disiplin gibi değil, mesela şehir yönetimi, yani siyasette olduğu gibi tümel ilkeleri olan bir alandır.⁹ Bunun gibi, tümel ilkelere sahip bir disiplin olan ahlaktan ve bir bilim olarak onun kendine has terminolojisinden söz etmek mümkündür. Bu noktada erdemler ve erdemsizliklerin nasıl adlandırılacağı ve tanımlanacağı önemli bir mesele olarak ön plana çıkmaktadır.

Aristoteles, *Nikomakhos*'un II. kitabında erdemlerle ilgili iki durumdan söz etmektedir. Birincisi, erdemlerin varlıkları bakımından ve ne olduklarını dile getiren söz, yani mahiyetleri bakımından durumlarıdır ki, her ikisinde de erdemler orta değildir (*mesotes*). Erdemlerle ilgili ikinci cihet ise üstünlük ve yetkinlik cihetidir. Bu açıdan bakıldığında, erdemler orta olma ile değil, en ileri merteye, yani uç olma ile nitelenir. İshak ibn Huneyn çevirisinde bu ifade şöyle geçer:

6 Terry Penner, "Plato's Ethics: Early and Middle Dialogues," *Blackwell Companions to Philosophy A Companion to Ancient Philosophy*, ed. Mary Louise Gill and Pierre Pellegrin, 151 (Blackwell Publishing, 2006); A. A. Long, "The Socratic Legacy," *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, ed. Keimpe Algra, Jonathan Barnes, Jaap Mansfeld, Malcolm Schofield (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 618-619.

7 Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012), 982b 10, 1025b 10-25; 83, dipnot 3, 293, dipnot 2.

8 Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), III, 234-37.

9 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2012), 1094a 30, 1094b 5-18; *Metafizik*, 982a25-982b5-11.

فلذلك كانت الفضيلة من حيث الجوهر والحد الذي يعبر عن الماهية توسطاً ولكنها من حيث الفضل والكمال غاية.

(...) Böylelikle erdem, varlığı ve bir mahiyetin karşılığı olan tanım bakımından ortadır, ancak o, üstünlük ve yetkinlik açısından ise uçta olmaktadır.¹⁰

Burada bizi erdemlerin bir kavram olarak ele alınabileceği, bu bakımdan orta oldukları kısmı doğrudan ilgilendirmektedir. Aristoteles erdemlerin ve erdemsizliklerin tümünün kavramsal karşılıklarını belirlemenin çok da kolay olmadığını kabul etmektedir. Mesela yiğitlik, korku ve cüretkarlığın/deli cesaretinin ortası olan bir erdem iken ve bunların lafzi bir karşılığı varken, korkusuzlukta aşırıya gidenlerin bir adı yoktur. Hatta Aristoteles, aslında bunların birçoğunun adsız olduğunu söyler. *Nikomakhos*'un İshak ibn Huneyn çevirisinde bu cümle, "Yunanlılarda bunların çoğunun adının olmadığı" şeklinde zikredilir:

فنقول إن الشجاعة متوسطة فيما بين الخوف والتقحم، فأما الزائد في عدم الفزع فلا اسم له، وكثير منها عند اليونانيين لا اسم له.

[Bu hususta] şöyle deriz: Yiğitlik, korkaklıkla deli cesaretinin arasındaki orta durumdur. Korkusuzlukta ileri gideninin ise bir adı yoktur, Yunanlılarda bunların çoğunun adı yoktur.¹¹

Aristoteles, korkusuzlukta aşırıya gitme örneğinde olduğu gibi, başka erdem ve erdemsizlik durumlarının da adının olmadığı görüşündedir.¹² Teorik felsefenin diğer dallarıyla kıyaslandığında, itibari yönü daha belirgin ahlakın ana meselesi olan erdem ve erdemsizliklerin kavramsal olarak sınırlanıp tanımlanmasında birçok güçlük vardır. Buna rağmen, Aristoteles *Nikomakhos*'ta temel kavramları tespit etmeye ve bunların tanımını yapmaya girişmekte ve şöyle demektedir::

10 Aristoteles, *el-Ahlâk*, 1107a 4-5, çev. İshak ibn Huneyn, nşr. Abdurrahman Bedevi (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1979), 97.

11 Aristoteles, *el-Ahlâk*, 1107a 4-5, 98; Arapça metnin mukayesesi için bkz. Anna Akasoy ve Alexander Fidora, *The Arabic Version of the Nicomachean Ethics* (Leiden: Brill, 2005), 173, 174, dn. 73; Ayrıca bkz. Aspasius, *On Aristotle Nicomachean Ethics 1-4, 7-8*, çev. David Konstan (London: Duckworth, 2006), 52, 11-20.

12 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1107b 8, 29; 1108a 17.

Şimdi yeniden her bir erdemi ele alarak, onların neler olduklarını, nelerle ilgili olduklarını ve nasıl olduklarını söyleyelim; böylece ne kadar erdem olduğu da açığa çıkacak.¹³

Bu çerçevede Aristoteles, erdemleri ikiye ayırmaktadır: (1) düşünce erdemleri ve (2) huylarla ilgili erdemler. *Nikomakhos*'un II-V. kitapları özel olarak karakter, yani huylarla ilgili erdemleri, VI. kitap ise düşünce erdemlerini konu edinmektedir. Aristoteles, *Nikomakhos*'un III. kitabında yiğitlik ve ölçülülük erdemleri ve bunlarla ilgili erdemsizliklere, IV. kitapta cömertlik, ihtişam, ruh yüceliği, öfkeye hakim olma, doğruluk, nüktedanlık ve sevecenlik erdemlerine ve ilgili erdemsizliklere geniş bir yer ayırmaktadır. *Nikomakhos*'un V. kitabı ise adalet ve doğruluk erdemlerini ele almaktadır. Söz konusu erdemler ve kavramlar, Aristoteles sonrasında şarihler ve mütercimler eliyle yorumlanmış, zengin bir kavramsal karşılık bulmuş ve bir oranda da dönüşüme uğramıştır.¹⁴ Aşağıda Aristoteles'in karakter erdemleri olarak belirlediği kavramlar ile bunların ifrat ve tefritlerini içeren bir tablo verilmektedir. Tablodaki Arapça karşılıklar İslam ahlak düşüncesinin kavramsal gelişimine önemli bir katkı sağladığı düşünülmektedir.

13 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1115a 5. Erdemlerle ilgili tanımlama ifadesi Arapça çeviride *resm* ve *hadd* kavramları ile ifade edilmiştir. bkz. Aristoteles, *el-Ahlâk*, 1113a 12, 1114b 26, 117, 122.

14 Bu dönüşümün farklı dönemlerdeki görüntüsü için bkz. Karen Margrethe Nielsen, "The Nicomachean Ethics in Hellenistic Philosophy: A Hidden Treasure?" *The Reception of Aristotle's Ethics*, ed. John Miller (Cambridge University Press, 2012), 5-30; Christopher Gill, "The Transformation of Aristotle's Ethics in Roman Philosophy," *The Reception of Aristotle's Ethics*, 31-52; Anna Akasoy, "The Arabic and Islamic Reception of the Nicomachean Ethics," *The Reception of Aristotle's Ethics*, 85-106.

Tablo 1: *Nikomakhos*'ta Karakter Erdemleri ve Erdemsizlikleri¹⁵

κακια (<i>kakia</i>) (<i>rezîle</i>) رذيلة Erdemsizlik	αρετε (<i>arete</i>) (<i>fadîle</i>) فضيلة Erdem	κακια (<i>kakia</i>) (<i>rezîle</i>) رذيلة Erdemsizlik
ἵππερβολη (<i>hüperbole</i>) (<i>ziyâde</i>) زيادة İfrat/Aşırılık	μεσον (<i>meson</i>) (<i>tevassut</i>) توسط Orta/İtidal	ἐλλειψις (<i>élleipsis</i>) (<i>naks</i>) نقص Eksiklik/Tefrit
θάρος (<i>thárros</i>) (<i>tekahhum</i>) تقحم Deli cesareti	ανδρεία (<i>andreía</i>) (<i>şecâ'a</i>) شجاعة Şecaat/Yiğitlik	Φόβος (<i>Fóbos</i>) (<i>havf</i>) خوف Korkaklık
ακολασία (<i>akolasia</i>) (<i>şereh</i>) شره Azgınlık	εγκράτεια (<i>enkráteia</i>) (<i>iffe</i>) عفة İffet/Ölçülülük	(<i>lâ hisse leh</i>) لا حس له Arzusuzluk
ασωτια (<i>asotía</i>) (<i>tebzîr</i>) تبذير Savurganlık	ελευθέριος (<i>eleuthérios</i>) (<i>sehâ</i>) سخاء Cömertlik	ανελευθερια (<i>aneleutheria</i>) (<i>taktîr</i>) تقتير Eli sıklık
βαναυσια (<i>banausia</i>) (<i>bezh</i>) بذخ Övünmek için harcama yapmak	τιμιότητα (<i>timióteta</i>) (<i>kerem</i>) كرم İhtişam (Büyüklerin cömertliği)	μικροπρεπεια (<i>mikroprepeia</i>) (<i>nezâle</i>) نذالة Pintilik
(<i>teneffuh</i>) تنفخ Şişirme	μεγαλοψυχια (<i>megalopsükhia</i>) كبر النفس (<i>kiberü'n-nefs</i>) Ruh yüceliği	μικροψυχια (<i>mikropsükhia</i>) سفنلا رخص (<i>sıgârü'n-nefs</i>) Kendini küçük görme

15 Bu tabloda *Nikomakhos*'un İshak ibn Huneyn çevirisindeki kavramlar esas alınmıştır. Bu tablodaki Arapça ve Yunanca kavramlar için İshak ibn Huneyn çevirisinin yukarıda atıf yapılan Abdurrahman Bedevi neşri ile Anna Akasoy ve Alexander Fidora neşri kullanılmış, ayrıca Manfred Ullmann'ın *Die Nikomachische Ethik des Aristoteles in arabischer Übersetzung* adlı çalışmasından istifade edilmiştir. Bunun için bkz. Manfred Ullmann, *Die Nikomachische Ethik des Aristoteles in arabischer Übersetzung* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011), I.

οργιλος (<i>orgilos</i>) (<i>ğadûb</i>) غضوب Asabilik	πραοτης (<i>praotes</i>) (<i>hilm</i>) حلم Öfkeye hakim olma	αοργητος (<i>aorgetos</i>) غير الغضوب (<i>gayrû'l-ğadûb</i>) Öfkesiz
(<i>tanz</i>) (؟) طنز Riyakarlık	αληθεια (<i>aletheia</i>) (<i>sıdk</i>) صدق Doğruluk	ειρωνεία (<i>eironείa</i>) (<i>mez</i>) مزح Hafife alma
βωμολοχια (<i>bomolokhia</i>) (<i>mucûn</i>) مجون Münasebetsizlik	ευτραπελία (<i>eutrapelia</i>) (<i>zarf</i>) ظرف Nüktedanlık	(<i>garam</i>) غرم Soğukluk
κολαξ (<i>kolaks</i>) (<i>mellâk</i>) ملاق Şakşakçı	φιλλα (<i>filla</i>) (<i>kabûl</i>) قبول Sevecenlik	مستكره Geçimsiz (<i>müstekrih</i>)
φθονος (<i>ftionos</i>) (<i>hased</i>) حسد Hayra üzülmeye		επιχαιρεκακια (<i>epikhairekakia</i>) (<i>şemâte</i>) شماتة Kötülükten hoşlanma

İslam filozofları da erdem ve erdemsizlik meselesine teorik olarak yaklaşmış ve bunları tanımlama çabasına katkıda bulunmuşlardır. Kindi (ö. 866), Ebubekir Razi (ö. 932), Farabi (ö. 950), Belhi (ö. 934) ve Amiri (ö. 992) gibi filozoflarda da gördüğümüz erdem ve erdemsizlik tanımları, İslam ahlak düşüncesinde ilk kapsamlı şemalar olarak Yahya ibn Adî ve İbn Miskeveyh (ö. 1030) tarafından ortaya konmuştu. Yahya ibn Adî insanı yetkinliğe ulaştıracak olan şeyin erdemleri bilmesi ve onlarla nefsin süslemesi, erdemsizlikleri de bilmesi ve nefsin onlardan arındırması olduğunu söylemektedir. Ancak, ona göre, bu mertebeye ulaşmayı arzu eden, yolun başındakiler söz konusu erdemlerin ve erdemsizliklerin neler olduğunu bilmeyebilir. O sebeple, bunların “mahiyetinin ve nedenlerinin ne olduğunun, kaç türünün ve kısmının olduğunun” belirlenmesi gerekir.¹⁶ Yahya ibn Adî bu düşünceyle nefsin üç gücünün yirmi erdemi ile yirmi erdemsizliğini tespit etmiş ve bunlarla ilgili

16 Yahya ibn Adî, *Tehzîbü'l-ahlâk: Ahlak Eğitimi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 5-6.

tanımlar yapmıştı. İbn Miskeveyh, Yahya ibn Adî'nin eseri ile aynı adı taşıyan *Tehzîbü'l-ahlâk*'ında, erdemler ve erdemsizliklerle ilgili olarak çok daha kapsamlı bir çerçeve ve şema geliştirmektedir. İbn Miskeveyh, erdemler ve erdemsizliklerin bir kavram olarak belirlenmesi ve tanımlarının yapılmasını, bu kavramların özlerini bilmek için gerekli görmekteydi. İbn Miskeveyh temel erdemlerin eksik kısa tanımlarını (*el-işâre ileyhâ bi'r-rüsûmi'l-vecîze*) yaptıktan sonra, hikmetin alt erdemlerine geçer ve burada önemli bir noktaya işaret eder:

(...) Hikmetin bu alt erdemlerine vakıf olmak onların tanımlarıyla mümkündür. Zira tanımların bilinmesiyle, talep edilen ve daima tek bir hâl üzere bulunan şeylerin özlere anlaşılabilir olur. Bu, hiç bir şekilde değişmeyen ve şüphe karışmayan *burhânî* bilgidir."¹⁷

Buna göre erdemlerin tanımlarını yapmak, bunlar hakkında burhânî bilgiye ulaşmak demektir ki bu, teorik ilimlerde olduğu gibi ahlakın da değişmeyi araştırmaya talip olduğunun bir işaretidir. İbn Miskeveyh *Tehzîbü'l-ahlâk*'ta dört temel erdem altındaki ikincil erdemleri saymakta ve tek tek bunların tanımlarını yapmaktadır. İbn Miskeveyh göre, hikmetin altı, iffetin on iki, şecaatin dokuz ve adaletin de on beş ikincil erdemi bulunmaktadır. Ayrıca iffetin ikincil erdemlerinden olan cömertliğin de altı tane alt erdemi vardır. Böylece İbn Miskeveyh dört temel erdem, kırk iki ikincil erdem ve altı tane de uzak tür belirlemiş ve tanımlamaktadır.¹⁸

İbn Miskeveyh'in ahlak düşüncesinde erdemsizliklere geçtiğimizde, belirleme ve tanımlama açısından daha zor bir alana adım atmış olduğumuzu ifade etmemiz gerekir. İbn Miskeveyh, erdemlerin kötülüklerin ortasında olduğu şeklindeki Aristotelesçi teze bağlı kalarak erdemleri tespit etmişken, erdemlere göre çok daha fazla olan ikincil derecedeki erdemsizliklerin belirlenmesinin ise zor olduğunu söylemektedir. Zira geometrik bir örnek vermek gerekirse, erdemlerin ifrat ve tefrit tarafları, yani erdemsizlikler, bir dairenin çapından kenarlara doğru uzaklaştıkça ara alandaki noktalar mesabesindeir.¹⁹ Bu durumda, Aristoteles'te olduğu gibi İbn Miskeveyh için de erdemsizlikler erdemlere göre çok daha fazladır:

17 İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîrû'l-a'râk*, thk. İbnü'l-Hatîb (y.y.: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1977), 27.

18 İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, 27-33.

19 İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 34. Aristoteles ifrat ve tefritlerin ortası

فالفضيلة إذن نوع من التوسط، بمعنى أنها تستهدف الوسط. وأيضاً فإن الخطأ متعدد الأشكال (لأن الشر ينتسب إلى اللامحدود، كما اقترح الفيثاغوريين، والخير ينتسب إلى المحدود)، بينما لا يمكن مراعاة القاعدة المستقيمة إلا بطريقة واحدة. ولهذه الأسباب أيضاً فإن الأول سهل والأخر صعب، فمن السهل أن يخطئ المرء الهدف، ولكن من الصعب أن يصيبه. وهذا ما يجعل أن خصائص الرذيلة هي الإفراط والتفريط، وخصائص الفضيلة هي التوسط.

Öyleyse erdem bir tür orta olmadır; yani o, orta olmayı hedefler. Bununla birlikte yanlış davranış bir çok biçimde olur, zira Pisagorcuların düşündüğü gibi kötü sınırsız, iyi ise sınırlı olana nispet edilir. Dosdoğru olanı tutturmak ise tek biçimde olur. Bu sebeplerden ötürü ilki kolay, ikincisi zordur; yani kişinin hedefe isabet edememesi kolay, isabet etmesi zordur. Böylelikle fazlalık ve eksiklik erdemsizliğin özelliği, orta olma ise erdemnin özelliği olmuştur.²⁰

İbn Miskeveyh de erdemsizliklerin erdemlere göre çok daha fazla olduğunu, her bir ferdin kendine göre ortayı bulması gerektiğini belirtir. Ona göre erdem, ait olduğu yerden en ufak bir sapma gösterse bile bir başka kötülüğe, yani erdemsizliğe düşmüş olur. Bu yüzden, böyle bir ortayı tutturmak oldukça zordur, bundan daha zor olanı ise ortayı bulduktan sonra ondan ayrılmamaktır.²¹

Görüşlerini kısmen de olsa Kur'an ve sünnetten (nass) delillerle destekleyen İbn Miskeveyh'in bu yaklaşımı, sonraki ahlakçılar tarafından da devam ettirilmiştir. Özellikle Aristotelesçi itidal anlayışının yaygın bir kabul görmesinde, bu teorinin naslarla uyumlu olduğu kanaatinin önemli bir etkisi vardır. Mesela, erdemnin itidal olduğu şeklindeki teori, Taşköprizade gibi *müteahhirûn* ahlakçılarınca oldukça dinî bir çerçevede anlatılır:

olan erdemler ile matematiksel bir ortanın kastedilmediğini belirtir. •• Mesela bir şeyin çoğunun 10, azının da 2 olarak alınması durumunda ortanın 6 olacağı bellidir. Ancak Aristoteles bize göre ortanın böyle olmadığını söyler. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1106a 30-35. Kınalızade buna *vasat-ı izâfî* der. Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 112.

20 Aristoteles, *el-Ahlâk*, 1106b 25-35, 96; Akasoy ve Fidora, *The Arabic Version of the Nicomachean Ethics*, 173.

21 İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlâk*, 34. Yukarıda işaret edildiği üzere Yahya ibn Adî erdemsizliği, erdemnin zıddı şeklinde addeder. Bu yaklaşımı takip eden örneklerden biri Osmanlı ahlak literatürünün en erken örneklerinden biri olan Ahmed ibn Hüsâmüddin Amâsî'nin (ö. 1406'dan sonra) *Mirâtü'l-mülûk*'udur. Zira müellif bu eserde dört erdemnin karşılığında dört erdemsizlik belirlemiştir. Bkz. Ahmed ibn Hüsâmüddin Amâsî, *Mirâtü'l-mülûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 1890), 22a.

Bu güçlerin erdemleri [nefsin biri fazlalık, diğeri eksiklik olmak üzere iki aşırı eğilimi arasındaki] orta melekelerdir. Bunlar, yani orta melekeler üç tanedir: hikmet, şecaat ve iffet. Allah Teâlâ'nın [bir orta meleke olan] cömertlikle ilgili buyurduğu gibi “*Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma*” (İsrâ, 17/29). Şu da Hz. Ali'nin (k.v.) sözlerindedir: “Sağ ve sol saptırıcıdır, orta yol ana caddedir.” Hz. Peygamber'in (a.s.) tamamlamak için gönderildiği temel ahlâkî değerler işte bu orta melekelerdir. [Bu üç erdem] her iki tarafında olanlar erdemsizliklerdir, bunlar, yani uçlar da altı tanedir. Zira bu üç erdemden her birinin iki ucu vardır. Bunlar hikmet için cerbeze ve kalın kafalılık, iffet için azgınlık ve isteksizlik, şecaat için de deli cesareti ve korkaklıktır. Erdem kendisi kürenin çapı gibi dümdüz bir çizgidir. Erdemsizlik ise dairenin çevresine paralel daireler gibidir. Kur'an'da orta yol ve ortanın dışındaki yollar şöyle ifade edilmiştir. “*Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır.*” (En'âm, 6/153). Ayrıca Allah'ın şu hitabıyla kastedilen de orta yoldur: “*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!*” (Hûd, 11/112). Dosdoğru yolda olmak şeklinde âyette geçen orta yola tam olarak uymanın zorluğu sebebiyledir ki Hz. Peygamber (a.s.) “*Beni Hûd sûresi kocattı*” (Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 56) demiştir. Zira sözü edilen âyet, dosdoğru yol hakkındadır. Kıldan daha ince ve kılıçtan daha keskin olan dosdoğru yolun iki yanından birinde “*Allah'ın, tutuşturulmuş, (yandıkça) tırmanıp kalplerin ta üstüne çıkan ateşi*” (Hümeze, 104/6-8) vardır ki bu ifrat tarafıdır, diğer yanında ise muazzam bir soğukluk vardır ki bu da tefrit tarafıdır. İşte itidalin tasviri böyledir.²²

Burada, yukarıda zikredilen zorluğun gerekçesiyle ilgili bir hususa daha işaret etmek yerinde olacaktır. Aristoteles “bize göre orta” derken insanlar için erdem olarak belirlenen şeylerin, yerine göre izafi, yani kişiye ve durumlara göre değişiklik gösterebilecek şeyler olduğunu söylemektedir. Bu durumda, erdemlerin ifrat ve tefritleri değişkenlik gösterir ki, bu da karşılaşılan durumlara göre çok sayıda erdemsizlik olduğu anlamına gelir. Bu husus, dolaylı olarak ahlakın temel kavramları olan erdemler ve erdemsizliklerin tam anlamıyla kuşatılamayacağı sonucu doğurur. Nitekim erdemsizliklerin tümünün belirlenememesi hususunda Aristoteles'ten itibaren söylenen de büyük ölçüde budur. Ancak ahlakın bir ilim, bir disiplin olduğu kabul ediliyorsa, o zaman en azından belli sayıda erdem ve erdemsizliğin belirlenmesi ve tanımlanması zorunludur. İşte tam da bu noktada İbn Miskeveyh'e göre ahlak yazarının yapması gereken, tek tek fertler için orta olan durumları belirlemek de-

²² Taşkoprızade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 48-49.

ğil, bir disipline yaraşır biçimde bu ortaların belli başlı olanlarını ve bunlarla ilgili kuralları belirlemektir.²³ Hâl böyle olunca ahlakı teorik zeminde tartışan bir eserde, temel ve ikincil erdemler ile temel erdemsizliklerin belirlenmesi, bunlara bir ad konulup tanımlarının yapılması yeterlidir:

Sen diğer [ikincil] erdemlerin uçları olan erdemsizliklerin farkına varmış olmalısın. *Dillere göre bunlara birden çok isim bulman da tek bir isim bulman da mümkündür.* Onların anlamlarını kavraman sana zor olmasa gerek. Bu konudaki yol ise bizim takip ettiğimizdir.²⁴

İkincil erdemsizlikleri kavramlaştırmanın güçlüğüne ilk işaret edenlerden biri Osmanlı düşünürlerinden Mehmed Şah Fenari'dir (ö. 1435/36). Fenari, erdemler ahlakı ile ilgili temel tartışmanın, erdemlerin erdemsizliğin zıddı olduğu ya da ifrat ve tefritin arasında olduğuyula ilgili olduğunun farkındadır. *Enmûzecü'l-ulûm* isimli eserinde ahlak faslında bu iki yaklaşıma temas etmekte ve nihayet alt erdemsizliklere her durumda ad bulunamayacağını ifade etmektedir:

(...) Temel erdemleri kuşatan erdemsizlikleri de öğrendiğine göre ikincil erdemleri kuşatan erdemsizlikleri ve bunların karşılıklarını bilmen de mümkün olur. Kastettiğim, orta olan bir üst erdem altındaki erdemlerin ifrat ve tefritleridir. Bu, ilgili erdem tanımına bakman, onun üzerine bir fazlalığa ve ondan bir eksikliğe itibar etmendir. Erdem tanımının, gerekli olan orta olduğunu bildiğine göre onu aşmanın ve gerekli olmayan sınırı geçmenin ifrat, gerekli olmayan yerde durmanın da tefrit olduğunu bilirsin. Bunların ortasında olan erdeme göre bu ikisi de erdemsizliktir. *Bazen bu uçlara isimler bulabilmektesin ve bazen de bulamamaktasın.* En doğrusunu Allah bilir.²⁵

Esasen Mehmed Şah Fenari gibi düşünen Taşköprizade'ye göre de temel erdemlerin birçok sonucu vardır ve onların çeşitleri, çokluk bakımından kuşatılmayacak ve sayı bakımından da sınırlan-dırılmayacak durumdadır.²⁶ Bununla birlikte Taşköprizade, başta İcî olmak üzere seleflerinden farklı olarak bu ikincil erdemlerin yanı sıra alt erdemsizlikleri de saymış, bazen bunları kavramlaş-

23 İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlâk*, 34.

24 İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlâk*, 36.

25 Mehmed Şah Fenari, *Enmûzecü'l-ulûm* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, no. 2781; no. 2782), 165a, 194a.

26 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 64-65.

tırıp tanımlamış, bazı durumlarda da ifrat ve tefritlerini saymakla yetinmiştir.

Taşköprizade'nin Erdemler-Erdemsizlikler Şemaları

İbn Sina'nın felsefenin diğer sahalarına göre daha az söz söylediği alanlardan biri pratik felsefedir. Ancak bu durum, filozofun bu alana yönelik dikkate değer katkıları olmadığı anlamına gelmemektedir. Bekir Karlığa tarafından İbn Sina'ya ait olduğu ileri sürülen²⁷ *Ahlâk Risâlesi* İslam ahlak düşüncesi çalışmaları ve bilhassa ahlak terimleri için önemli bir kaynaktır. Risaleyi önemli kılan husus, küçük hacmine rağmen, erdemler ve erdemsizliklerle ilgili kavramları derli toplu olarak vermesi ve bu alana yönelik yeni teklifler sunmasıdır. Karlığa'ya göre İbn Sina bu risalede kendinden önceki yazarlardan istifade etmiş, ancak bunlardan hiçbirisini, olduğu gibi tekrarlamamıştır. Öyle ki, risalenin kaynakları arasında sayılan iki eser, yani Aristoteles'in *Nikomakhos*'u ve Şamlı Nikolaus'a ait olması kuvvetle muhtemel *Makâle fi'l-medhal ilâ ilmi'l-ahlâk*'ta erdemler ve erdemsizlikler sayılmış ve bunların bir kısmının tarifi verilmiş olsa da İbn Sina ahlak felsefesi terminolojisine yeni terimler eklemiştir. Aşağıda bu terimler ayrıntılı bir şekilde tablolar hâlinde ele alınacaktır. Karlığa, risalenin, sonraki ahlak düşünürleri üzerinde önemli bir etki yaptığını savunmaktadır. Ona göre, Gazzali'nin *Mizânü'l-amel* isimli eserindeki erdemler ve erdemsizliklerle ilgili bölüm,²⁸ neredeyse İbn Sina'nın bu risalesinin bir tekrarı gibidir. Hatta Karlığa, *ez-Zerîa*'da²⁹ Rağıb İsfahani'nin (ö. 1108), bu ahlaki

27 Eserin İbn Sina'ya aidiyeti hakkında bkz. Bekir Karlığa, *İbn Sina'nın Şimdiye Kadar Bilinmeyen Yeni Bir Ahlâk Risâlesi* [y.y., t.y.], 12-25. Ayrıca bkz. Bekir Karlığa, "Un Nouveau Traité d'éthique d'Ibn Sîna Inconnu Jusqu'à nos Jours," ed. J. Janssens, D. De Smet, *Avicenna and His Heritage*, 21-35 (Leuven, 2002); Jules Janssens, "Al-Ghazâlî's *Mizân al-Amal*: An Ethical Summa Based on Ibn Sîna and al-Rāghib al-Isfahānî," *Islamic Thought in the Middle Ages, Studies in Text, Transmission and Translation in Honour of Hans Dabber*, ed. Anna Akasoy, Wim Raven (Leiden, Boston: Brill, 2008), 124, 128. İbn Sina'nın bu *Ahlâk Risâlesi* süreli bir yayı bünyesinde veya bir yayınevi tarafından basılmış değildir. Biz bu makalede Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'nde bulunan fotokopi nüshaya atf yaptık.

28 Gazzali, *Mizânü'l-amel*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Dârü'l-maârif, 1964), 264-287.

29 Rağıb İsfahani, *ez-Zerîa ilâ mekârimi's-şerîa*, thk. Ebül-Yezîd Acemî (Kahire: Dârü's-sahve, 1985), 142-143, 288-373.

terimlerin bir kısmını tamamen iktibas ettiğini söyleyerek, risale-nin daha geniş bir etkiye sahip olduğunu savunmaktadır.³⁰ Benzer şekilde, Jules Janssens de İbn Sina'nın *Ahlâk Risâlesi*, İsfahani'nin *ez-Zerîa*'sı ve Gazzali'nin *Mizânü'l-amel*'i arasında mukayeseli bir metin analizi yapmış ve ilgili makalesinde *Mizânü'l-amel*'in büyük oranda önceki iki esere dayalı olarak yazıldığını iddia etmiştir.³¹ Bu iddialara kaynaklık eden daha önceki bir çalışmada M. Ahmed Sherif, Gazzali'nin erdemler teorisini tahlil etmekte ve Gazzali'nin erdemler anlayışını üç kategoride değerlendirmektedir. Konuyu felsefi erdemler, dinî-fikhi erdemler ve tasavvufi erdemler şeklindeki başlıklarda ele alan Sherif, Gazzali'nin felsefi erdem tasnifinin ve düşüncesinin Aristotelesçi bir çizgide seyrettiğini, İslam dönemindeki kaynaklarının da büyük oranda İbn Miskeveyh ve İbn Sina olduğunu dile getirmektedir.³² Gazzali'nin *Mizânü'l-amel*'ine bakıldığında da İbn Sina'nın *Ahlâk Risâlesi*'ndeki kavramların hemen hemen aynısını görmek mümkündür. Söz konusu risalenin Gazzali'ye kaynaklık etmesi çok büyük bir ihtimaldir. Zira, iki eser arasındaki benzerlik aşikardır. Diğer taraftan Taşköprizade'nin erdemler anlayışı için doğrudan bir İbn Sina etkisi tespit edemsek de İbn Sina'nın *Ahlâk Risâlesi*'nin erdemler ve erdemsizlikler hakkındaki şemalarının büyük ölçüde Taşköprizade tarafından da korunması, iki ismi mukayeseli olarak ele almayı gerektirmektedir. Taşköprizade'nin *Miftâhu's-saâde*'sinin "Âdâb" bölümünün en önemli kaynaklarından biri, Gazzali'nin *Ihyâu ulûmi'd-dîn* isimli eseridir. Taşköprizade ayrıca, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de Gazzali'nin *Ihyâu ulûmi'd-dîn* ve *Mışkâtü'l-envâr* adlı eserlerine atıf yapar. Bu sebeple, bu makalede *Mizânü'l-amel*'i de dikkate alacağız. Öncelikle üç ismin temel erdemlerle ilgili tercih ettiği kavramlar üzerinde duralım:

30 Karlığa, *Ahlâk Risâlesi*, 22. İbn Sina'nın konuyla ilgili görüşlerine başvuracağımız bir diğer risalesi *el-Birrü ve'l-ism*'dir. İbn Sina'nın muhtelif nüshaları bulunan bu risalesi kısa bir süre önce Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz. Gürbüz Deniz, "İbn Sina'nın Ahlaka Ait Risalesi (Risâle fi'l Birr ve'l-İsm)," *Diyanet İlmî Dergi*, L/1 (2014): 229-243.

31 Janssens, "Al-Ghazâlî's *Mizân al-Amal*," 123-137.

32 M. Ahmed Sherif, *Ghazali's Theory of Virtue* (Albany: State University of New York Press, 1975), 40-43.

Tablo 2: *Ahlâk risalesi ve Mizânü'l-ame'l*'de temel erdemler ve erdemsizlikler

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
الخب Hilekârlık/kurnazlık	الحكمة Hikmet	البه Ahmaklık
التهور Deli cesareti	الشجاعة Şecaat	الجبين Korkaklık
الشه Azgınlık	العفة İffet	الخمود İsteksizlik/şehvet azlığı
	العدالة Adalet	

Tablo 3: *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de temel erdemler ve erdemsizlikler

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
الجريرة Cerbeze/kurnazlık	الحكمة Hikmet	الغباوة Kalın kafalılık
التهور Deli cesareti	الشجاعة Şecaat	الجبين Korkaklık
الفجور Azgınlık	العفة İffet	الخمود İsteksizlik/şehvet azlığı
	العدالة Adalet	

Verimli Bir Tartışma: Hikmetin İfratı Olur mu?

Ahlâk Risâlesi ve *el-Birrü ve'l-ism* İbn Sina'nın erdemler ahlakıyla ilgili görüşlerini ayrıntılı bir şekilde yazmış olduğu eserlerdir ki, bunların ilkinde seksen civarında terime yer verilir. İbn Sina *el-Birrü ve'l-ism*'de erdemleri nutki erdemler ve hulki erdemler şeklinde ikiye ayırır. Buna göre hikmet, hem teorik anlamda hem de pratik anlamda nutki erdemlerdendir. İbn Sina, her iki eserinde de Aristotelesçi itidal anlayışını benimserken, *el-Birrü ve'l-ism*'de nazari anlamdaki hikmeti, "kendisiyle diğer varlıkların mevcudiyeti ve bir sebepler silsilesinin sonucu olan eşyanın yakın sebepleri ile uzak sebeplerinin bilgisi" şeklinde tanımlamakta,³³ ancak bu anlamdaki hikmetin ifrat ve tefritlerinden söz etmemektedir. İbn Sina *Ahlâk Risâlesi*'nde hikmet terimini tanımlarken ise *amelî hikmet* ifadesini kullanmakta ve burada kastettiğinin nazari anlamdaki hikmet erdemi olmadığını vurgulamaktadır. İbn Sina'ya göre, bu anlamda hikmetin ifratı ve tefriti, *hıbb* ve *bülledir*.³⁴ İlgili literatürde bu kavramlar için daha çok *cerbeze* ve *gabâvel sefeh* tercih edilmiştir. İbn Sina, hilekarlık ve kurnazlık anlamlarına gelen *hıbb* terimini, natik nefsin arzu ve öfke güçlerini gereğinden fazla hareket etmek üzere serbest bırakması şeklinde tanımlamaktadır. Ahmaklık manasına gelen *bülle* ise natik nefsin arzu ve öfke güçlerini gereğince hareket ettirmeyip, onu kısması şeklinde bir erdemsizliktir. İlgili tanımlardan anlaşılacağı üzere, İbn Sina burada, amelî anlamdaki hikmetin erdemsizlik hâllerini kavramlaştırmış ve tanımlamıştır. Bu ifadeler verimli bir tartışmaya zemin hazırlaması bakımından önemlidir. Nitekim, sonraki düşünürler hikmet erdeminin ifratının olması meselesinde tartışmayı bu nokta etrafında sürdürmüşlerdir. Kınalızade, nazari anlamdaki hikmetin ifratının olamayacağını, ancak pratik aklın bir erdemi olarak hikmetin ifrat ve tefritinden bahsedilebileceğini özellikle vurgular:

Ammâ ma'lûm olsun ki cerbeze -ki taraf-ı ifrat-ı kuvvet-i âkile-i ameliyyede olur, ammâ ifrat-ı kuvvet-i âkile-i ilmiyye cerbeze değildir, zira mebahis-i ilâhî vü tabî'î vü riyâzide ne kadar keşf-i hakâyık ve ibrâz-ı dekâik olunursa makbûl ü memdûhtur; cerbeze ve sefeh değildir.³⁵

33 Gürbüz Deniz, "İbn Sina'nın Ahlaka Ait Risalesi," 11-15.

34 Karlığa, *Ahlâk Risâlesi*, 27.

35 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, 112.

Tartışma ile ilgili kanaatini açıklayan bu düşüncelerine ilaveten Kınalızade *Ahlâk-ı Alâî*'nin başka bir bölümünde tartışmaya Tusi, Seyyid Şerif Cürçani (ö. 1413) ve Devvani'yi de katmakta ve konuyu daha geniş bir perspektiften ele almaktadır. Alıntılıdığımız bölümde iki farklı yaklaşım söz konusudur ki, Kınalızade yukarıda aktardığımız görüşünden anlaşıldığı kadarıyla Cürçani tarafındadır. Buna göre, nazari anlamdaki hikmetin ifratından bahsedilemez. Tusi ve Devvani ise hikmetin nazari cihetten ifratı olduğunu iddia etmektedir:

Hikmet-i nazariyyede ifrât-ı akl hadd-i nazardan tecâvüz vü münâkaşa vü tenkîrde mübâlağa etmektir ki zemânenin ekser-i muhassilları anı tedkîk sanıp ilkâ-yı şübhe-i vâhiye ve ibdâ-yı ebhâs-ı za'ife ile meşreb-i tahkîkten dûr ve mezheb-i sedâd u yakînden mehcûr olurlar.

Ve kuvvet-i nazariyye ifrâtının bir nev'i dahi mücerredâta ahkâm-ı mahsûsât ile hükm etmektir ki itâ'at-i şeytân u vehm ve ta'tîl-i akl u fehmden nâşîdir. Ve *Mücessime* ve *Müşebbihe*'nin galat u hatası bu nev'dendir. Bu zikir olunan, kelâm-ı Hâce Nasîr ve Fâzıl Devvânî'dir.

Ammâ fâzıl-ı muhakkık, üstad-ı müdekkik Seyyid Şerîf-i Cürçânî -kud-dise sirruhu- *Şerh-i Mevâkıf* kitablarında zikir eder ki "*Kuvvet-i nazariyyede ne kadar ifrât olsa rezilet değildir*, belki ne kadar eşedd ü akvâ olsa ol kadar efdal ü evlâdır. Rezîlet ü mezmûm olan kuvvet, amelîyyeye müte'allik olan idrâk ü temyîzdedir ve cerbeze diye ana derler"³⁶

Kınalızade *Ahlâk-ı Alâî*'yi 1563'te kaleme almıştır. Taşkoprızade ise 1540'ta tamamladığı *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudîyye*'de³⁷ hikmet erdeminin ifratı tartışmasını gündeme taşımış ve Kınalızade'den farklı bir görüşü tercih etmiştir. Taşkoprızade'ye göre, nazari anlamdaki hikmetin ifratı vardır ve filozofların sıfatların nefyi ve ahi-retin durumuyla ilgili görüşlerinde vahye uymayıp akıllarını serbest bırakması bunun bir örneğidir:

Bilmelisin ki nazarî gücün tefriti ile arzu ve öfke güçlerinin ifratının zemmedilmesi konusunda görüş birliği vardır. Asıl tartışma, nazarî gücün ifratı ile arzu ve öfke güçlerinin tefriti hakkındadır. Fakat şu bir hakikattir ki, övgüye layık olan, mutlak anlamda orta olanlardır. Arzu ve öfke güçlerinin tefritinin kötülenmesi, bunların insanlar arası düzenin bozulmasına ve maslahatın ortadan kalkmasına yol açmaları sebebiy-

36 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, 164-165.

37 Taşkoprızade eserinin yazımını 27 Ramazan Perşembe günü 946 yılında (5 Şubat 1540) bitirmiş, Kınalızade *Ahlâk-ı Alâî*'yi 973/1565'te tamamlamıştır; bkz. Taşkoprızade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudîyye*, 286-287; Mustafa Koç, "Giriş," *Ahlâk-ı Alâî*, 7.

ledir. Hikmet hakkında bilgileri olmayan ve o yetkinlikleri bulunmayan *bir grup, nazarı gücün ifratını övmüş* ve onun ifratıyla kastedilenin kutsî akıl gücü olduğunu söylemişlerdir. Hâlbuki onlar kavramları tam anlamıyla çarpıtmışlardır. Çünkü nazarı gücün ifratıyla kastedilen, kişiyi helak olmaya sürükleyebilecek yerlerde ve burhanla değil, ancak tecrübeyle bilinebileceği için hadde iltizam gereken hususlarda nazar gücünün serbest bırakılmasıdır. Esasen kutsî akıl gücü, burhandan payı olan nazarı bilgi nesnelere müşahede edendir. Bu nerede birinci görüş nerede? *Yetkinlik, doğru düşüncenin yerinde kullanılmasıdır, filozofların sıfatların olumsuzlanması ve âhiret ahvâlini inkarda düştükleri hatalara düşmemektir ve düşünmenin ayaklarının adım atamayacağı konularda Allah katından rabbânî vahiyle desteklenen kimselere tâbi olmaktadır.* İlgili yerde hakikati açıklandığı üzere müteşâbih âyetlerin indirilmesindeki sır işte budur. Hatta önde gelen bazı bilginler³⁸ demişlerdir ki, düşüncenin gerçekleştiği konuda orta seviyede olmak nasıl gerekli ise o gücün kendisinde de bu gereklidir. Çünkü bu güç, denge hâlinde olmayı gerektirir, ahmaklığı ve aşırı keskin zekalı olmayı değil. Zira zekanın aşırı keskin olması, kişiyi çokça tökezletip doğru yoldan çıkan bir küstah yapar ve onu üstesinden gelemeyeceği şeylere sürükler.³⁹

Tartışmaya katılan Sadreddinzade Şirvani (ö. 1627) de Taşköprizade gibi düşünmekte nazari hikmetin ifratının söz konusu olduğunu ve bunun da *müteşâbih* ayetleri yorumlamak şeklinde tezahür ettiğini kabul etmektedir:

Hikmetin ifratı, düşünceyi müteşâbih ayetler gibi gerekli olmayan hususlarda istihdam etmek ve dinin ilkelerine muhalefet ederek gerekli olmayan şekilde kullanmak demek olan cerbezendir. Bu erdem tefriti düşünce gücünü meseleler arasında seçim yapma ve faydalı bilgilerin kazanılması cihetinde kullanmayıp onu işlevsiz hâle getirmek demek olan kalın kafalılıktır.⁴⁰

Taşköprizade'ye göre hikmetin ifratı cerbezendir ki, buna sahtekarlık ve şeytanlık da denilir. Bunun örneği, fayda vermeyen nafil bilgilerin peşine düşmektir. Bu, *yakîni* bilgiler yerine kullanılan cedel, hilaf ve safsata gibi teorik bakımdan olabileceği gibi, adi isteklere alet edilen kehanet, sihirbazlık ve iksir gibi pratik bakımdan da olabilir. Hikmetin tefriti ise kalın kafalılıktır ki, bu, düşünme gü-

38 Taşköprizade'nin haşiyesinde kastedilen kişi Sadruşşerîa (ö. 1346) olmalıdır, zira o bu meseleyi *Ta'dîlu'l-ulûm*'da zikretmiştir.

39 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 50-51.

40 Şirvani, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye el-Ahmedhâniyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, no. 321), 87b-92a.

cüde meydana gelip de sahibini iyilik ve kötülükten geri bırakan bir durumdur. Buna zihin tembelliği ve ahmaklık da denilir.⁴¹

Hikmetin Altındaki Erdemler ve Erdemsizlikler

İbn Miskeveyh temel ve ikincil erdemler ile temel erdemsizlikleri kavram olarak belirleyip tanımlarını yapmış, ikincil erdemsizliklerden de yalnızca hikmetin uçları olanları saymakla yetinmiş, diğerlerinin belirlenmesini okuyucuya bırakmıştır. İslam ahlak düşüncesinde İbn Miskeveyh'in bu yaklaşımı, sonraki ahlak düşünürleri Tusi, Devvani ve Kınalızade gibi isimler tarafından büyük oranda muhafaza edilmiştir. Onlar, erdemsizlikler söz konusu olduğunda, temel erdemsizlikler ve nitelik yönünden sapma hâlindeki erdemsizlikleri tespit etmiş, bunları tanımlamış, çabalarını daha ziyade birer hastalık olan bu durumların nasıl ıslah edileceğine teksif etmişlerdir. Bununla birlikte, Tusi ve Kınalızade, hikmet erdeminin ikincil erdemlerinin zıtlarını belirleyip tanımlarını yapmıştır.⁴² *Ahlâk-ı Alâî*'de Kınalızade örnek olması için hikmet erdeminin ikincil erdemsizlikleri ile ilgili bir bölüm açmıştır: "Ecnâs-ı fezâyilin tahtında münderic olan envâ'ın ifrât ve tefrîtime bir misâl: Fazîlet-i hikmet." Bu başlık altında hikmetin yedi alt erdemi ve bunların her birinin ifrat ve tefritleri belirlenmiş ve bunların tanımları verilmiştir. Müellif bu kısımda şöyle demektedir:

Çün *ecnâs-ı fezâyilin* tarafeyni -ki ifrât u tefrîttir- rezilet idüğü zâhir oldu, kezâlik *envâ'ı fezâyilin* -ki *ecnâs-ı mezbûre* tahtında mündericlerdir- her biri hadd-i i'tidâldir ve tarafeyni -ki ifrâtu tefrîttir- reziletittir. Ammâ câyiz, belki vâki' dir rezilet olan *etrâf-ı mezkûrenin* ba'zına ba'zı lügatte ism-i mu'ayyen vaz' olunmuş olmaya. (...) Ve biz tâliblere mu'âvenet ve râğblara müzâheret için birkaç misâl îrâd edelim ki hakikat-i hâl zikr ettiğimiz *mevâzi'* de celî vü bâhir olıcak zikr olunmayan *mevâzi'* de dahi kıyâs ile zâhir ola.⁴³

Böylece Kınalızade, hikmetin altındaki yedi ikincil erdemi sayıp, tanımlarını yaparken aynı zamanda bunların ifrat ve tefritlerini de bağımsız olarak tespit etmektedir. Fakat o, diğer temel erdemlerin altındaki ikincil erdemler ile bunların ifrat ve tefritlerini tek

41 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 42-43.

42 Nasiruddin Tusi, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 101.

43 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, 115.

tek saymamaktadır. Taşköprizade ise farklı olarak *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye'*de hikmet, iffet, şecaat ve adaletin sayıları, kırkı aşan alt erdeminin her birisinin iki yanına ifrat ve tefrit şeklindeki altmışa yakın erdemsizlikleri kavram ve tanım düzeyinde belirlemeye çalışmıştır. O, bu yönüyle geleneğe bir katkıda bulunmaktadır. Fakat Taşköprizade'nin ikincil erdemsizliklerin hepsinin tanımını yap(a)madığı gibi bazen aynı kavramı birden çok yerde, birden çok erdemsizlik için kullandığı da belirtilmelidir.

Tablo 4: İbn Sina'nın *Ahlâk Risâlesi* ve Gazzali'nin *Mizânü'l-amel*'inde hikmetin ikincil erdemleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
الخب Kurnazlık	الحكمة Hikmet	البله Ahmaklık
	التعقل/حسن التدبير Anlayış tamlığı	
	جودة الذهن Zihin açıklığı	
	جودة الرأي / نقاية الرأي Seçkin görüş	
	صواب الظن Doğru zan	

Tablo 5: *Ahlâk Risâlesi* ve *Mizânü'l-amel*'de hikmetin ikincil erdemsizlikleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
الخب Kurnazlık	الحكمة Hikmet	البله Ahmaklık
الدهاء		الغمارة
الجريرة		الجنون
		الحمق

Tablo 6: *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye'* de hikmetin ikincil erdemleri ve erdemsizlikleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
الجريرة Cerbeze	الحكمة Hikmet	الغباوة Gabave
التهاب الذهن Zihin sıçraması	صفاء الذهن Zihin açıklığı	الظامة Kapalılık
سرعة التخييل Hızlı tahayyül	جودة الفهم Anlayış düzgünlüğü	تأخر الفهم Yavaş anlama/ geç anlama
الخُبث Kurnazlık/sapkınlık	الذكاء Zekilik	البلادة Geri zekâlılık
صرف الفكر إلى تعقل أمور زائدة على المطلوب Düşünce fazlalığı sebebiyle hedefe varamama	حسن التصور Tasavvur tamlığı	قصور الفكر عن تعقل تمام المطلوب Düşünce yetersizli- ği sebebiyle hedefe varamama
مبادرة القوة إلى المطلوب Sebepleri kavramadan sonuçlara yönelme	سهولة التعلم Öğrenme kolaylığı/ kolay öğrenme	تصعب التعلم Öğrenme güçlüğü
العناية بضبط أمور لا ينتفع بها Gereksiz bilgi ezberi	الحفظ Hıfzetme/ezberleme	الغفلة Gaflet
الاستعراض فيما لا يعنيه من المدركات İşe yaramaz bilgileri hatırlama	الذُكْر Hatırlama	النسيان Unutkanlık

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Taşkoprizade, temel erdemlerden olan hikmetin yedi alt erdeminin ifrat ve tefritlerini belirlemiştir. Ancak, Taşkoprizade'nin ifade ettiği bu erdemsizliklerin bir kısmında tanım, kavramdan çekip alınabilecek şekilde değildir, yani müellif bazı erdemsizlik durumlarını kavramsal olarak değil,

bir manaya işaret eden tanım şeklinde vermektedir. Bu hâlleri tanımlamada Taşköprizade'nin kavram üretme güçlüğü çektığı düşünülebilir.

Diğer Erdemler ve Erdemsizlikler

Taşköprizade'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de, nazari ahlak düşüncesine önemli bir katkı yaptığını söyleyebiliriz. O, ikincil erdemsizliklerin terim olarak belirlenip, tanımlarının yapılabileceğine dair İbn Miskeveyh'den beri söylenen ve ondan önce sadece hikmet erdeminde uygulanmış olan düşünceyi şecaat ve iffet erdemine de uygulamıştır. İkincil erdemsizlikler arasında, özellikle hikmet başlığındakilere geniş bir yer ayırmış ve bunları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Diğer taraftan, şecaat ve iffet ile ilgili ikincil erdemsizliklerinin bazısını sadece kavram düzeyinde zikretmiş, tanımlarını yapmamıştır. Mesela, şecaatin dördüncü alt erdemi olarak verilen soğukkanlılık (*necdet*) erdeminin ifrat ve tefritlerini sadece kavram olarak belirlediğini görmekteyiz:

Dördüncüsü soğukkanlılık, nefsin metanetini koruma melekesiyle birlikte korku veren şeyler karşısında endişe duymamaktır ki böylece kişi öldürücü durumlarda endişeye kapılmaz ve ondan düzensiz fiiller çıkmaz. Yüce Allah şöyle buyurur: “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. (Ey Peygamber!) Sabredenleri müjdele! O sabredenler, kendilerine bir belâ geldiği zaman: Biz Allah'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz, derler.*” (Bakara, 2/155-156). Korkaklık ve deli cesaretinin bu erdem in iki tarafı olduğu gizli değildir.⁴⁴

Taşköprizade'nin belirlediği bu ikincil erdemsizliklerle ilgili dikkat çekici bir diğer durum da onun birden çok ikincil erdemsizlik için aynı kavramı önermiş olmasıdır. Bir kavramın birden çok yerde kullanılması durumunda Taşköprizade bu kavramların içeriğinin, yani tanımlarının farklı olduğuna işaret ettiği gibi bazılarında da mananın okuyucu tarafından çıkarılabileceğini düşünmüştür. Bir kavramın birden çok kavram için kullanılmasına örnek olarak *cerbeze*, *tehevvür*, *kesl* gibi kavramları verebiliriz.

Taşköprizade temel erdemlerin altındaki erdemlerin sayısı konusunda şerh ettiği İcî'yi esas almakla beraber literatürdeki fark-

44 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 74-75.

lıklara da işaret etmiştir. Mesela Taşköprizade, İcî gibi şecaatin altında on bir adet erdeme yer vermiştir. Ancak, şecaatle ilgili bir başka erdem olan affediciliğin de bu kapsamda ele alınabileceğini dile getirmiştir. Zira, bazı filozoflar, İcî'nin zikrettiğinden başka, şecaatin bir alt türü daha olduğunu söylemişlerdir ki, o da affedici olmaktır ve bununla gücü olduğu hâlde intikamı terk etmek kasdedilmektedir.⁴⁵ Aynı durum sayıları on bir olan iffetin alt erdemlerinde de geçerlidir. Zira Taşköprizade'nin ifade ettiği gibi, bazı bilginlere göre iffetin şubeleri on ikidir ki bunlardan biri uzlaşıcıdır (*müsâleme*).⁴⁶

Tablo 7: *Ahlâk Risâlesi* ve *Mizânü'l-ame'l* de şecaatin ikincil erdemleri ve erdemsizlikleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
التهور Deli cesareti	الشجاعة Şecaat	الجبين Korkaklık
البيخ Övünmek için harca- ma yapmak	الكرم İhtişam (Büyüklerin cömertliği)	النذالة Eli sıkılık
الجسارة Deli cesareti	النجدة Soğukkanlılık	النكول / الانخزال Döneklik / Yenilgiyi kabullenme
التنفيخ / التكبر Şişinme / gurura kapılma	كبر النفس Ruh yüceliği	صغر النفس Kendini küçük görme
الجساوة Acılara teslim olmak	الإحتمال Katlanma	الهلوع Tahammülsüzlük
الاستشاطاة Hiddetlenme	الحلم Hilim	الإنفراك Öfkesizlik
	الثبات İstikrar	

45 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 78-79.

46 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 86-87.

	النبيل Asil işlere sevinme	
	الشهامة Gayretlilik	
الكبر Kibir	الوقار Vakar	التواضع Tevazu

Tablo 8: *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de şecaatin ikincil erdemleri ve erdemsizlikleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
التهور Deli cesareti	الشجاعة Şecaat	الجبين Korkaklık
استحقار الأمور Küçük görmek	كبر النفس Ruh yüceliği	استعظام الأمور Gözünde büyütme
عدم المبالاة	عظم الهمة Himmeti yüce tutmak	المبالاة بسعادة الدنيا و شقاوتها
التهور Deli cesareti	الصبر Sabırlılık	الجزع Acelecilik/kaygılan- mak
التهور Köpürme	النجدة Soğukkanlılık	الجبين Ûrkeklik
الخمود Hamiyetsizlik/zillet/ tepkisizlik	الحلم Hilim	الغضب Öfke taşkınlığı
الجبين Korkaklık	السكون Ölçülü olmak	الطيش Ölçsüzlük/teenniyyi yitirmek
التملق Dalkavukluk/yaltak- lanmak	التواضع Tevazu	الكبر Kibir

طلب الفضل Üstün olma çabası	الشهامة Gayretlilik	الكسل Tembellik
الطمع Tamahkarlık	الاحتمال Yüklenme	الكسل Tembellik
تأدية الغيرة إلى الحمية Tutuculuk	الحمية Namusu koruma	نقصان الغيرة Kıskançlığın yeter- sizliği
الخوف Korkaklık	الرفقة Yumuşak kalplilik	الغضب Öfkeye kapılma

İbn Sina'nın şecaat erdemi altında verdiği ikincil erdemler ile felsefi ahlak literatüründeki şemalara baktığımızda, *kerem*in farklı bir değerlendirmeye tabi tutulduğu dikkatlerden kaçmaz. Literatürde bu erdem çoğunlukla cömertlikle (*sehâ*) ilişkilendirilir ve bu bağlamda iffet erdeminin bir alt erdemi olan cömertliğin bir türü olarak addedilir.⁴⁷ İbn Sina ise *Ahlâk Risâlesi*'nde, cömertliği kerem ile karşılamış ve bu erdemi şecaat kapsamında değerlendirmiştir. Öte yandan, İbn Sina, iffet erdemi altında tekrar cömertlik erdemine yer vermiş ve bu kez onu sehâ ile karşılamıştır. Ayrıca tutumluluk olarak karşıladığımız *hüsnü't-takdîr* erdemini de sehâdan sonra vermiştir ki, geleneğe uyan da bu kullanımdır. Dolayısıyla, literatürde büyük ölçüde mali hususlarla ilgili bir erdem olarak kabul edilen kerem erdeminin bu kullanımında bir uyumsuzluk olduğu aşikardır.

Söz konusu eserlerde, sehâ iffetin altında yer alan bir erdem olsa da, iffet altındaki diğer erdemlerden farklılık arz etmektedir. Zira, sehâ genel anlamda cömertliği karşılayan bir terimdir ve cömertliğin de farklı tezahürleri vardır. Bu sebeple, Tusi ve İcî gibi müellifler sehâ için ayrı bir başlık açarlar ve bu başlığın altında altı tür erdeme yer verirler. Taşköprizade de bu tasnifi takip etmiş ve daha sonra Kınalızade'nin yaptığı gibi sehâyı türleri olan bir erdem olarak ele almıştır.⁴⁸

47 Aristoteles'in karakter erdemleri arasında saydığı cömertlik İshak ibn Huneyn'in *Nikomakhos* çevirisinde *el-hurriyye* kavramı ile karşılanmıştır. Aristoteles, *el-Ahlâk*, 1103a 5, 83.

48 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 89-93.

Tablo 9: *Ahlâk Risâlesi* ve *Mizânü'l-amel*'de iffetin ikincil erdemleri ve erdemsizlikleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İftrat	İtidal	Tefrit
الشه Azgınlık	العفة İffet	الخمود / كلال الشهوة Şehvet azlığı
التخنث Pısrıklık	الحياء Haya	الوقاحة Yüzsüzlük
الإهمال Gevşeklik	المسامحة Hoşgörülülük	المناقشة Telaş içinde olma
	الصبر Sabırlılık	
تبذير Savurganlık	السخاء Cömertlik	تقتير Eli sıkılık
تبذير Savurganlık	حسن التقدير Tutumluluk	تقتير Eli sıkılık
التبذل Dağıtmak	الإنبساط Rahat olmak	التعمل Kasmak
	الدمائة Yumuşak huyluluk	
	الانتظام Düzenlilik	
	حسن الهيئة Dış görüntüsüne önem verme	
	القناعة Kanaatkarlık	
	الهدوء Arzuları dizginlemek	
الرياء Riya	الورع Vera	التهتكة Yırtıklık

المجانة Sululuk	الطلاقة Güler yüzlülük	الجد/الكزازة Katılık/kuruluk
العيب Münasebetsizlik	الظرف Nüktedanlık	التبرم / التحاشي Soğukluk
الملق Yalakalık	المساعدة Geniş yüreklilik	الشكاسة Kabalık
الحسد Hayra üzülme	التسخط Kötü bir şeye karşı hoşnutsuz olmak	الشماتة Kötülükten hoşlanma

Tablo 10: *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de iffetin ikincil erdemleri ve erdemsizlikleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
الفجور Azgınlık	العفة İffet	الجمود Şehvet azlığı
الخوف و الجبن Korkaklık/pısırıklık	الحياء Haya	الوقاحة و الخلاعة Yüzsüzlük/arsızlık
الترهب Ruhbanlık	الصبر Sabırlılık	إتباع الهوى Şehvetperestlik
الخمود Şehvi duyarsızlık	الدعة Arzuları dizginlemek	الفجور Azgınlık
الإسراف و الجور Savurganlık ve haksız kazanç	النزاهة Malını temiz tutmak	العجز عن الكسب و البخل عن الإنفاق
التكاسل Tembellik	الاقتصار Kanaat	الحرص Mal tutkusu
العجز Acizlik	الوقار Vakar	العجلة Acelecilik

العجز Acizlik	الرفق Uyumluluk	الغلظة / الغلظة Kabalık/katı yüreklilik
الجزية Hinlik	حسن السمات Hâl ve gidişçe iyi olmak	التقاعد Geri durmak
الرهبانية Ruhbanlık	الورع Takva	الفسق Günahkarlık
الجزية Pimpiriklik	الانتظام Düzenlilik	العذر İhmalkarlık
السرف İsraf/savurganlık	السخاء Cömertlik	البخل Cimrilik

Tablo 11: *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'de cömertliğin alt erdemleri ve erdemsizlikleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
إفراط	إتidal	تفريت
السرف Savurganlık	الكرم İhtişam/Kerem	البخل Cimrilik
السرف Savurganlık	الإيثار Diğerkâmlık	البخل Cimrilik
السرف Savurganlık	النُّبيل Alicenaplık	البخل Cimrilik
السرف Savurganlık	المواساة Paylaşıcılık	البخل Cimrilik
السرف Savurganlık	السماحة Bahşetme	البخل Cimrilik
	المسامحة Feragat	

Adaletin İfrat ve Tefriti Var mıdır?

Felsefi ahlak düşünürlerinin erdem anlayışında hikmet, şecaat ve iffet temel erdemlerdir. Onlara göre insanın meleki, gazabi ve behimi güçlerinin dengeli hâle getirilmesiyle adalet sağlanmaktadır. Şöyle ki, gazabi ve behimi güç, düşünme ya da temyiz gücüne boyun eğer ve bu üç güç arasında bir uyum hasıl olur.⁴⁹ Böylece nefsin kuvveleri arasında dengenin sağlanmasıyla adalet erdemi tahakkuk eder. İbn Miskeveyh, adaletin bu türüne ihtiyari adalet demektedir.⁵⁰ İbn Sina'ya göre adalet, nefsin tüm güçlerinin bir erdemi ve denge hâli iken, diğer erdemlerden farklı olarak, iki erdemsizlik arasındaki itidal durumu değildir; adaletin tek bir zıddı vardır ve o da zulümdür. Zira adalet düzen; zulüm ise düzensizliktir. Bu ikisinin arasında bir orta nokta yoktur.⁵¹ İbn Sina ancak muamelat düzeyinde bir adaletten (*muâmeletü'l-adâle*) ve onun erdemsizliklerinden bahsedebileceğini söyler. Muamelat düzeyindeki adalet, kişinin alması gerekeni alması ve vermesi gerekeni de vermesidir. Buna göre, kişinin alması gerekmeyen şeyi alması (*ğabn*) ve vermesi gerekmeyen şeyi vermesi (*teğâbun*) de erdemsizliktir. Bu erdem, İcî ve Taşkoprızade'ye göre ticari dürüstlüktür (*hüsni's-şerike*), yani mali muamelelerde adaleti, hakkı ve hukuku gözetmektir.⁵²

Tablo 12: *Ahlâk Risâlesi* ve *Mizânü'l-amel*'de muamelat düzeyindeki adalet erdemi ve erdemsizlikleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
الغبين	العدالة	التغابن
Aldatma	Adalet	Aldanma

Kınalızade adaletin iki erdemsizliğin ortası olması şekline de yer vermektedir. Buna göre, adaletin ifratı *zulm*dür ki, “âherin hakkına

49 İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, 27.

50 Hümeýra Karagözođlu, “Ahlâk Düşüncesinde Siyaseti Aramak: İbn Miskeveyh'te 'Adalet' Kavramının Siyasî Yansımaları” *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 27 (2009/2): 106.

51 Karlığa, *Ahlâk Risâlesi*, 28, 64.

52 Karlığa, *Ahlâk Risâlesi*, 28, 64; Taşkoprızade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 98-99.

bilâ-vech-i şer'î tecâvüz edip yâ ırz pâmâl yâ nefesine ızrâr etmek-
tir.” Adaletin tefriti de zulme boyun eğmedir (*inzılâm*). Kınalızade,
tartışmada diğer görüş sahiplerinin görüşüne de değinmektedir.
Buna göre, adaletin her iki tarafı da cevrdir. Kınalızade bu görüşü
naslara atıfla temellendirir. Bir galat-ı sarih olarak dinde haram
olan şey ya kişinin kendisine ya da başkasına zulmüdür.⁵³ Kınalıza-
de ayrıca, Tusi'nin adaletin her iki yanının cevr olduğu görüşüne⁵⁴
değininir. Kişinin başkasına da kendisine de yaptığı haksızlık bir zu-
lumdür ve bu itibarla adaletin rezilet durumu diğerleri gibi değıl-
dir.⁵⁵

Taşköprizade'nin adalet erdemi hakkındaki görüşlerine bakıldı-
ğında önceki geleneğı takip ettiği görölmektedir. Bu yaklaşım, söz
konusu isimlerin dışında, Nasiruddin Tusi ve Taşköprizade'nin
şerh ettiği İcî için de geçerlidir:

İnsan nefsinin hikmet, şecaat ve iffetle özdeşleşen üç gücü olduğunu,
bunların orta melekelerinin erdem iken fazlalık ve eksiklik yönlerinin
erdemsizlik olduğunu, bu erdemlerin de bir kısmı zikredilen türlerinin
bulunduğunu öğrendiğine göre şimdi şunu da bil ki, bu üç güç fiillerin-
de uzlaştığı ve yardımlaştığında ve bunlar nitelik bakımından eşitlenip
kendileri için yaratıldıkları amaca ulaştıklarında adalet ortaya çıkar.
Adalet, söz konusu üç gücün birbirleriyle uzlaşısıdır, kişinin kendisi ve
başkasının hakkını gözetmesi hâlidir.

(...) İnsan nefsinin erdemlerinden olan *adalet* diğer erdemleri, yani hik-
met, şecaat ve iffetten ibaret olan üç erdemi birleştiren erdemin adı-
dır.⁵⁶

Taşköprizade hikmet, iffet ve şecaat ile adalet arasındaki ilişkiyi
cins-tür ilişkisi çerçevesinde ele alır. Buna göre, temel erdemler,
nefsin üç gücünün itidal hâline tekabül eden ve cins konumundaki
erdemler iken, adalet bu üç gücün üçünün bir türüdür. Adaletin
alt erdemleri ise sayılamayacak kadar çok ve sınırlandırılmayacak
miktaradadır. Fakat, bunların en bilinenlerini saymak mümkündür
ki, o da on dört erdemden bahsetmektedir.⁵⁷ Öte yandan, adalet
hikmet, şecaat ve iffetin birleşmesinden ibaret olduğundan, adale-

53 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, 114.

54 Tusi, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 124.

55 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, 139-140.

56 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 92-93, 94-95.

57 Taşköprizade, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 94-95.

tin alt erdemlerinin ifrat ve tefritleri bu erdemlerin zıtlarıdır. Yani adalete özgü erdemsizlik hâlleri yoktur.

Tablo 13: *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudîyye*'de adaletin ikincil erdemleri

Erdemsizlik	Erdem	Erdemsizlik
İfrat	İtidal	Tefrit
	العدالة Adalet	
	الصدقة Dostluk	
	الألفة Kaynaşma	
	الوفاء Vefa	
	التودد Sevilme çabası	
	المكافأة İyiliğe karşılık verme	
	حسن الشركة Ticari dürüstlük	
	حسن القضاء Hakkı güzellikle ödeme	
	صلة الرحم Sıla-i rahim	
	الشفقة Merhamet/şefkat	
	الإصلاح Arabuluculuk	
	التوكل Tevekkül	
	التسليم Teslimiyet	

	الرضا Rıza	
	العبادة Kulluk	

Sonuç

Erdemler ve erdemsizlikler, felsefi ahlak literatüründe ayrıntılı bir şekilde ele alınan bir konudur ve bu hususta İslam düşünürlerinin en temel kaynağı, Aristoteles'in *Nikomakhos*'u olmuştur. İslam'ın iki temel kaynağı Kur'an ve hadislerin sunduğu zengin dağarcığa ilaveten, *Nikomakhos* ve benzeri eserlerin Arapçaya çevrilme süreci, ahlak terminolojisinin teşekkülünde önemli bir merhaleyi oluşturur. Zira, sonraki dönemin literatürü incelendiğinde, çevirilerin kavramsal açıdan büyük bir katkı sağladığı görülecektir. Bununla birlikte, İslam düşünürleri, zamanla erdemler ve erdemsizlikler meselesini, özellikle kavramsal açıdan daha da geliştirmişler ve XII. yüzyıla gelindiğinde zengin bir terminoloji ortaya koymuşlardır. Ayrıca, konuyu felsefi düşünce ile naslarda belirlenen çerçeveyi dikkate alarak yorumlamaları sayesinde sentezci bir erdemler anlayışına ulaşmışlardır.

Bu makalede Taşköprizade'nin erdemler ve erdemsizlikler hakkındaki şemalarını ayrıntılı bir şekilde ele alarak onun bu literatüre yaptığı katkıyı göstermek istedik. İlgili şemaların Taşköprizade'ye ulaşana kadar geçirdiği merhalelere dikkat çekip konunun ilgili kaynaklarda nasıl işlendiğine değinmeye çalıştık. Bu itibarla Taşköprizade öncesinde erdemler ve erdemsizlikler meselesini en ayrıntılı bir şekilde ele alan iki eserin, İbn Sina'nın *Ahlâk Risâlesi* ile Gazzali'nin *Mîzânü'l-ame'l*'i olduğunu ortaya koyduk. İbn Miskeveyh, Tusi, İcî ve Devvani'nin, şecaat ve iffetin ikincil erdemleri ve erdemsizliklerini sözü edilen iki eser kadar zengin bir şekilde ele almamış olduğunu söyleyebiliriz. Zira, bahsedilen eserler hikmetin ikincil erdemlerinin ifrat ve tefritlerini saymışlar, cins konumundaki şecaat ve iffetin alt erdemlerinin ifrat ve tefritlerine değinmemişlerdir.⁵⁸

58 Mesela bkz. Tusi, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 102; Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, 117.

İbn Sina'nın *Ahlâk Risâlesi* ile Gazzali'nin *Mîzânü'l-amel*'inde de ikincil erdemsizliklerin bir kısmı sayılmış, ancak bir kısmı ise belirlenmemiştir. İşte bu noktada, Taşköprizade'nin ilgili erdemsizlikleri belirleme ve tanımlama hususunda bir eksikliği giderme gayretinde olduğunu söyleyebiliriz. Taşköprizade felsefi ahlak literatüründeki erdemler teorisine bahsedilen erdemsizlikleri eklediği gibi, bunları, nasların merkeze alındığı bir çerçevede temellendirmeye çalışmış ve neredeyse her biri için ayetler ve hadislerde bir dayanak bulmaya gayret etmiştir. Buna karşılık, Taşköprizade'nin, ikincil erdemlerin erdemsizliklerini belirleme yönündeki çabası, kendisinden sonraki ahlak literatüründe ilgi çelmiş görünmemektedir. Özellikle *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'den sonra yazılan ahlak klasiği *Ahlâk-ı Alâî*'de Kınalızade, önceki geleneğe uyararak, sadece hikmetin ikincil erdemsizliklerini açıklamakla yetinmiştir. Bir diğer *el-Ahlâku'l-Adudiyye* şarihi Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin (ö. 1702) de bu konuya ilgi göstermediğini söylemek mümkündür.⁵⁹ Her hâlükarda, Taşköprizade'nin ilgili eserin terminolojik olarak ve meseleleri naslara referansla ortaya koyması açısından İslam ahlak felsefesine özgün bir katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Bu makalenin hedeflerinden biri felsefi ahlak literatüründeki erdemler anlayışını geniş bir perspektifle ortaya koymaktır. Bunun için, temel erdemler ve erdemsizlikler ile ikincil erdemler ve erdemsizlikler tablolar hâlinde gösterildi, bunların Türkçe karşılıklarına yer verildi. Makalemizde ayrıca, erdemler ahlakının bazı tartışmalarına da işaret edildi. Mesela, hikmet erdeminin ifratının, yani fazlalık şeklinde bir erdemsizlik tarafının olup olmadığı, literatürde önemli bir mesele olarak tartışılmıştır. Söz konusu literatürde, erdemler ahlakı bahsindeki bir diğer tartışma da adaletin ifrat ve tefritinin olup olmadığıdır. Bu makalede erdemler ahlakının bu iki önemli meselesi ile ilgili tartışmalara kısaca değinildi. Fakat, her iki problemin ayrı bir makale konusu olacak kadar zengin bir tartışma zeminine sahip olduğunu söylemek mümkündür.

59 Müneccimbaşı, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 1868), 35a.

Kaynakça

Ahmed ibn Hüsamüddin Amasi. *Mirâtü'l-mülûk*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 1890.

Akasoy, Anna, ve Alexander Fidora. *The Arabic Version of the Nicomachean Ethics*. Leiden: Brill, 2005.

Anna, Akasoy. "The Arabic and Islamic Reception of the Nicomachean Ethics." *The Reception of Aristotle's Ethics*, ed. John Miller, 85-106. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Aristoteles. *el-Ahlâk*, çev. İshak ibn Huneyn, nşr. Abdurrahman Bedevi. Kuveyt: Vekâletü'l-Matbû'ât, 1979.

Aristoteles. *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012.

Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür. Ankara: Bilge-Su, 2012.

Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*, cilt 3. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Aspasius. *On Aristotle Nicomachean Ethics 1-4, 7-8*, çev. David Konstan. London: Duckworth, 2006.

Deniz, Gürbüz. "İbn Sina'nın Ahlaka Ait Risalesi (Risâle fi'l Birr ve'l-İsm)." *Diyanet İlmî Dergi*, L/1 (2014): 229-243.

Fahri, Macid. *İslam Ahlâk Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

Gazzali. *Mîzânü'l-amel*, thk. Süleyman Dünya. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1964.

Gill, Christopher. "The Transformation of Aristotle's Ethics in Roman Philosophy." *The Reception of Aristotle's Ethics*, ed. John Miller, 31-52. Cambridge University Press, 2012.

Görmez, Mehmet. "Ahlâk ve Hadis." *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu-2001*, 577-586. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

İbn Miskeveyh. *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîrü'l-a'râk*, thk. İbnü'l-Hatîb. y.y.: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1977.

Janssens, Jules. "Al-Ghazâlî's *Mîzân al-Amal*: An Ethical Summa Based on Ibn Sînâ and al-Râghib al-Isfahânî." *Islamic Thought in the Middle Ages, Studies in Text, Transmission and Translation in Honour of Hans Daiber*, ed. Anna Akasoy, Wim Raven, 123-138. Leiden, Boston: Brill, 2008.

Karagözoğlu, Hümeýra. "Ahlâk Düşüncesinde Siyaseti Aramak: İbn Miskeveyh'te 'Adalet' Kavramının Siyasî Yansımaları." *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 27 (2009): 93-118.

Karlığa, Bekir. *İbn Sina'nın Şimdiye Kadar Bilinmeyen Yeni Bir Ahlâk Risâlesi*. [y.y., t.y.].

Karlığa, Bekir. "Un Nouveau Traité d'éthique d'Ibn Sînâ Inconnu Jusqu'à nos Jours." *Avicenna and His Heritage*, ed. J. Janssens, D. De Smet, *Avicenna and His Heritage*, 21-35. Leuven, 2002.

Kınalızade Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik, 2007.

Long, A. A. "The Socratic Legacy." *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, ed. Keimpe Algra, Jonathan Barnes, Jaap Mansfeld, Malcolm Schofield, 617-641. Cambridge University Press, 2010.

Mehmed Şah Fenari. *Enmûzecü'l-ulûm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, no. 2781; no. 2782.

Nasiruddin Tusi. *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.

Nielsen, Karen Margrethe. "The Nicomachean Ethics in Hellenistic Philosophy: A Hidden Treasure?" *The Reception of Aristotle's Ethics*, ed. John Miller, 5-30. Cambridge University Press, 2012.

Penner, Terry. "Plato's Ethics: Early and Middle Dialogues." *Blackwell Companions to Philosophy A Companion to Ancient Philosophy*, ed. Mary Louise Gill and Pierre Pellegrin, 151-169. Blackwell Publishing, 2006.

Rağîb İsfahani. *ez-Zerîa ilâ mekârimi's-şerîa*, thk. Ebü'l-Yezîd Acemî. Kahire: Dârü's-Sahve, 1985.

Sadreddinzade Şirvani. *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye el-Ahmedhâniyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, no. 321.

Sherif, M. Ahmed. *Ghazali's Theory of Virtue*. Albany: State University of New York Press, 1975.

Taşköprizade. *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*. Thk. Elzem İçöz, Mustakim Arıcı, çev. Mustakim Arıcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Ullmann, Manfred. *Die Nikomachische Ethik des Aristoteles in arabischer Übersetzung*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.

Yahya ibn Adî. *Tehzîbü'l-ahlâk: Ahlak Eğitimi*, çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

The Conception and Definition of Virtues: Tashkoprizada's Tables of Virtues

Abstract

One of the most important steps on the way towards moral philosophy's becoming a distinct discipline was the development of a terminology of its own. This process started with Aristotle and continued with his Neo-Platonic commentators. This terminology entered the Islamic world with the translation of Aristotle's *Nicomachean Ethics* and some other Greek works into Arabic. After al-Kindi (d. 866) and al-Farabi's (d. 950) initial efforts, Ibn Sina (d. 1037), Ibn Miskawayh (d. 1030) and al-Ghazzali (d. 1111) made a significant contribution to the development of this terminology and enriched philosophical moral thought by expanding the area of virtues and vices in moral philosophy. Later works on moral philosophy also made some contributions to the expansion of this conceptual vocabulary. Among these later works was Ahmad Tashkoprizada's *Sharh al-Akhlaq al-Adudiyya*. Tashkoprizada coined some new terms in the area of vices. This article examines some of the debates on the problem of vice in the literature of Islamic moral philosophy. It also discusses the presentation of secondary virtues and vices in Tashkoprizada's *Sharh al-Akhlaq al-Adudiyya* and compares it with the terminology suggested by Ibn Sina and al-Ghazzali.

Key words: Aristotle, Ibn Sina, Avicenna, al-Ghazzali, Tashkoprizada, *Sharh al-Akhlaq al-Adudiyya*, *akhlaq*, virtues, vices.